

Republicanism approach to Environmental citizenship: A Critique of Green Citizenship, Democracy and green Justice

Mohammad Ali Tavana *

Mahmoud Alipour **

Abstract

The main purpose of this article is to review the book "Citizenship, Democracy and Green Justice" written by David E. Lowry and others. The book contains articles about environmental problems, human health and the environment, household consumption basket and environmental pollution, green justice. The main idea of the collection of articles in the book is: sustainable development is not possible without citizenship, democracy and green justice. The assumption of these articles is that green citizenship can be established based on ethical recommendations and changing laws and regulations. It seems that the humanistic and legalistic approach leads to a thin green citizenship. On the other hand, this article shows that the approach of civil society (republicanism) has more potential for building green citizenship. According to this approach, moral commitment and responsible action towards the environment requires, above all, belonging to a new society (inclusive natural civil society) in which the relations of citizens are not based on social contracts but on civil friendship. But in practice there are serious obstacles to the formation of environmental citizenship: including competition for economic development and growth; Hardening of national identity; Reducing human action to utilitarian action, especially against nature.

Keywords: Green Citizenship, Environmentalism, natural civil society, Republicanism, Civic Friendship, Civic Ethics.

Citizenship is a normative ideal that represents people's relationships with each other and with political institutions in a specific territory. Membership, rights, duties and responsible participation are the basic elements of citizenship. Of course, the two main

* Associate Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Shiraz University, Iran (Corresponding Author), ma.tavana@shirazu.ac.ir/Tavana.mohammad@yahoo.com

** Graduated with a PhD in Political Science from Tarbiat Modares University, Alipourma@yahoo.com

citizenship traditions, i.e. Republicanism and Liberalism, each emphasize a part of these pillars. That is, civil socialist citizenship emphasizes the civil and political duties of citizens towards the civil society and liberal citizenship emphasizes the rights of individuals towards the government. This same liberal tradition has dominated the public mind to a large extent, and dictionaries and specialized cultures usually talk about citizenship rights, and in a sense, citizenship is reduced to one of its pillars. While the research shows that citizenship is more than anything a type of belonging or It is simply expression of identity.

Besides, without facilitating the participation processes of all individuals and groups in civil society; Without strengthening the accountability process of political institutions and changing organizational policies, in order to design and improve the ability of individuals and groups, citizenship will be depleted from within. But the most important problem of citizenship that has remained since ancient Greece is the issue of inclusion. That is, who are considered citizens and get equal status with others. If women were not considered slaves in ancient Greece, today the discussion is about expanding the scope of citizenship to other beings, including animals and nature. On this basis, new types of citizenship are discussed, including green (environmental) citizenship.

Attention to the idea of green citizenship has increased especially since the 1990s. The central idea of green citizenship is to preserve the natural environment (as a shared biosphere) by increasing more commitments in the face of common issues. At the same time, some link green citizenship with the issue of sustainable development and believe that sustainable development can be achieved only through the participation of all citizens of the society, provided that the environment is maintained as a common platform for life. On this basis, green citizenship emphasizes on lifestyle change.

One of the most important theorists of green citizenship based on sustainable development is Andrew Dobson, who deals with the challenges of environmental citizenship in the book *Citizenship and Environment*. He believes that by including environmental rights in the constitution, a common environmental identity can be created. Therefore, although green citizenship is tied to the realm of the government, direct participation of citizens should be extended not only to the inclusive public sphere (beyond the borders of the government) but also to the private sphere. On this basis, environmental citizenship requires the participation of all people in the era of globalization. The same attitude towards citizenship is followed in the book *Green Citizenship (Green Democracy, Green Justice)* from different angles and of course implicitly.

3 Abstract

This book consists of two chapters, in the first chapter, the authors have examined the relationship between man and the environment, sustainable development, green citizenship, green democracy, justice, democracy and health, and their common idea is the issue of responsibility and commitment of citizenship towards the environment. And in the second chapter, the discussion of renewable energy in different countries has been examined as concrete examples to clarify their procedures in dealing with environmental phenomena.

According to the chapters of the book, this question can be raised as the main and critical question, what is the theoretical basis for achieving development, justice and environmental citizenship in this book, and basically What should be the optimal approach to realize the idea of environmental citizenship?

Apart from the discussion about how to look at citizenship and the environment, a fundamental objection can be made to this book, and that is the lack of attention to theoretical foundations, as well as the lack of determining the ratio of citizenship, democracy and justice. The two parts of the book also add to its confusion; The first chapter focuses on green citizenship (environment), although without a specific framework, and the second chapter deals more with the technical and general aspects.

In fact, this book is the result of collecting and translating scattered articles about green citizenship and environment with a focus on sustainable development, which were written in different years and with different approaches. Based on this, it is not possible to establish an exact ratio between them. In addition to examining the form and content of the book, the following article tries to focus on the discussion of green citizenship as the center of gravity of this book. Based on this, the remarkable approach to the issue of green citizenship is evaluated and criticized in these articles, and an attempt is made to propose a new approach for green citizenship, and on the same basis, to determine the coordinates of green citizenship to some extent.

Bibliography

Faulks, Keith (2011) Citizenship, translated by Mohammad Taghi Delfrooz, Tehran: Kavir.

Benhabib, Seyla (2002): The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Dobson, Andrew (2000) Green Political Thought. Third Edition. London.

Dobson, Andrew (2003) Citizenship and the Environment. Oxford: Oxford

Fahlquist, Jessica Nihle'n (2008), Moral Responsibility for Environmental Problems—Individual or Institutional?, published with open access at Springerlink.com.

Gaventa, John (2002), Introduction: Exploring Citizenship, Participation and Accountability, IDS Bulletin Vol 33 No 2.

Heater, Derek (1999), What is Citizenship? (Cambridge: Polity Press).

Kymlicka, W. (1990) Contemporary Political Philosophy, Oxford: Clarendon Press.

Miller, David (2000): Citizenship and National Identity. Cambridge: Polity Press.

Smith, Graham (2005), Green citizenship and the social economy. Environmental University Press.

امامہ انٹرنیشنل

رویکرد جامعه‌گرایانه به شهروندی محیط‌زیست‌گرا: نقدی بر کتاب شهروندی سبز، دموکراسی و عدالت سبز

محمدعلی توانا*

محمود علیپور**

چکیده

هدف اصلی نوشتار حاضر نقد و بررسی کتاب «شهروندی، دموکراسی و عدالت سبز» نوشته دیوید ای لوری و دیگران است. کتاب شامل مقالاتی درباره معضلات محیط زیست، سلامت بشر و محیط زیست، سبده مصرف خانوار و آلودگی محیط زیست، عدالت سبز است. ایده اصلی مجموعه مقالات کتاب این است: توسعه پایدار بدون شهروندی، دموکراسی و عدالت سبز ممکن نیست. مفروض این مقالات این است که با تغییر حقوق و قوانین و با توصیه‌های اخلاقی می‌توان شهروندی سبز تأسیس نمود. به نظر می‌رسد رویکرد انسان‌مدار و حقوق‌محور در بهترین حالت به یک شهروندی سبز نحیف منجر می‌شود. در مقابل این مقاله نشان می‌دهد رویکرد جامعه‌گرایی مدنی برای ساخت شهروندی سبز قابلیت بیشتری دارد. بر اساس این رویکرد تعهد اخلاقی و کنش‌گری مسئولانه در قبال محیط زیست بیش از هر چیز مستلزم تعلق به یک جامعه جدید (جامعه مدنی طبیعی شمول‌گرا) است که در آن روابط شهروندان نه مبتنی بر قرارداد اجتماعی بلکه مبتنی بر دوستی مدنی است. اما در عمل موانع جدی بر سر راه شکل‌گیری شهروندی سبز وجود دارد: از جمله رقابت بر سر توسعه و رشد اقتصادی؛ متصلب شدن هویت ملی؛ تبدیل کنش منفعت‌طلبانه و خودخواهانه به قالب رفتاری انسان.

* دانشیار بخش علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه شیراز، ایران (نویسنده مسئول)

ma.tavana@shirazu.ac.ir/Tavana.mohammad@yahoo.com

** دانش‌آموخته دکتری علوم سیاسی از دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. Alipourma@yahoo.com

۶ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی

کلیدواژه‌ها: شهروندی سبز، محیط زیست‌گرایی، جامعه مدنی طبیعی، جامعه‌گرایی مدنی، دوستی مدنی، اخلاق مدنی.

آماده انتشار

۱. مقدمه

شهروندی یک ایده‌آل هنجاری است که معرف روابط افراد با یکدیگر و با نهادهای سیاسی در یک قلمرو مشخص است (Wagner, 2010: 1). عضویت، حقوق، وظایف و مشارکت مسئولانه ارکان اساسی شهروندی محسوب می‌شوند (Miller 2000, Kymlicka 1995, Lister 1997). البته دو سنت شهروندی اصلی یعنی جامعه‌گرایی مدنی (Republicanism) و لیبرال هرکدام بر بخشی از این ارکان تأکید دارند. یعنی شهروندی جامعه‌گرایی مدنی بر وظایف مدنی و سیاسی شهروندان در قبال جامعه مدنی و شهروندی لیبرال بر حقوق افراد در قبال دولت تأکید دارد (Heater, 1999: 6-7). همین سنت لیبرال تا حدود زیادی بر اذهان عمومی حاکم شده است و معمولاً در فرهنگ لغت‌ها و فرهنگ‌های تخصصی از حقوق شهروندی سخن گفته می‌شود و به یک معنا شهروندی را به یکی از ارکان آن تقلیل می‌دهند. درحالی‌که تحقیقات نشان می‌دهد شهروندی بیش از هر چیز گونه‌ای تعلق یا به بیان ساده هویت است (فالكس، ۱۳۸۱: ۲۴). ضمن این‌که بدون تسهیل فرآیندهای مشارکت همه افراد و گروه‌ها در جامعه مدنی؛ بدون تقویت فرآیند پاسخگویی نهادهای سیاسی و تغییر سیاست‌های سازمانی، در راستای طراحی و ارتقاء توانایی افراد و گروه‌ها، شهروندی از درون تهی می‌شود (Gaventa, 2002: 1). اما مهم‌ترین معضل شهروندی که از زمان یونان باستان باقی مانده است، مسأله شمولیت است. یعنی چه کسانی شهروند محسوب می‌شوند و موقعیت برابر با دیگران می‌یابند. اگر در یونان باستان زنان، بردگان شهروند محسوب نمی‌شدند، امروز بحث از گسترش دامنه شهروندی به سایر موجودات -از جمله حیوانات و طبیعت- است. بر همین مبنای بحث از انواع جدیدی از شهروندی از جمله شهروندی سبز (محیط‌زیستی) طرح می‌شود.

توجه به ایده شهروندی سبز به‌ویژه از دهه ۱۹۹۰ افزایش یافته است. ایده محوری شهروندی سبز شهروندی، حفظ محیط طبیعی (به‌مثابه قلمرو زیست مشترک) از طریق افزایش تعهدات بیشتر در مواجهه با مسائل مشترک است. درعین حال برخی شهروندی سبز را با موضوع توسعه پایدار پیوند می‌زنند و معتقدند تنها از طریق مشارکت همگانی شهروندان جوامع می‌توانند به توسعه پایداری دست‌یافت مشروط به این‌که در آن محیط‌زیست به عنوان بستر مشترک حیات حفظ شود (Smith, 2005). بر این مبنای شهروندی سبز بر تغییر سبک زندگی تأکید دارد.

یکی از مهم‌ترین نظریه‌پردازان شهروندی سبز با محوریت توسعه پایدار اندرو دابسون است که در کتاب شهروندی و محیط‌زیست: به چالش‌های شهروندی زیست‌محیطی می‌پردازد (Dobson,

12-2: 2003). وی اعتقاد دارد که با گنجاندن حقوق زیست‌محیطی در قانون اساسی، می‌توان هویت زیست‌محیطی مشترک ایجاد نمود. بنابراین اگرچه شهروندی سبز با قلمرو دولت گره‌خورده است اما باید مشارکت مستقیم شهروندان را نه تنها به حوزه عمومی فراگیر (فراسوی مرزهای دولت) بلکه به حوزه خصوصی نیز تسری داده شود (Dobson, 2000). بر همین اساس شهروندی زیست‌محیطی، در عصر جهانی شدن مستلزم مشارکت همگانی مردمان است. همین نگرش به شهروندی در کتاب شهروندی سبز (دموکراسی سبز، عدالت سبز) از زوایای متفاوت و البته به صورت تلویحی دنبال شده است.

این کتاب از دو فصل شکل گرفته که مؤلفان در فصل اول رابطه انسان و محیط‌زیست، توسعه پایدار، شهروندی سبز، دموکراسی سبز، عدالت، دموکراسی و سلامت بررسی شده است و ایده مشترک آنان مساله مسئولیت‌پذیری و تعهد شهروندی در قبال محیط‌زیست است و در فصل دوم بحث انرژی تجدیدپذیر در کشورهای مختلف به‌عنوان نمونه‌های عینی بررسی شده است تا رویه آن‌ها در برخورد با پدیده‌های زیست‌محیطی را روشن شود.

با توجه به فصول کتاب می‌توان این پرسش را به‌عنوان سوال اصلی و انتقادی مطرح ساخت که مبنای نظری برای دستیابی به توسعه و عدالت و شهروندی زیست‌محیطی چه جایگاهی در این کتاب داشته‌اند و اساساً رویکرد نظری مطلوب برای تحقق ایده شهروندی زیست‌محیطی چه می‌تواند باشد؟

جدای از بحث در باب نحوه نگرش به شهروندی و محیط‌زیست، می‌توان ایراد اساسی بر این کتاب وارد نمود و آن‌هم فقدان توجه به مبانی نظری و همچنین عدم تعیین نسبت شهروندی، دموکراسی و عدالت است. دوپارگی کتاب نیز برآشفتگی آن می‌افزاید؛ فصل اول بر شهروندی سبز (محیط‌زیستی) البته بدون چهارچوبی مشخص متمرکز است و فصل دوم بیشتر به جنبه فنی و عمومی می‌پردازد. درواقع این کتاب حاصل گردآوری و ترجمه مقاله‌هایی پراکنده درباره شهروندی سبز و محیط‌زیست‌گرایی با محوریت توسعه پایدار است که در سال‌های متفاوت و با رویکردهای به‌نگارش درآمده‌اند. بر این اساس نمی‌توان نسبتی دقیق میان آن‌ها برقرار نمود. مقاله پیش رو می‌کوشد علاوه بر بررسی شکلی و محتوایی کتاب بر بحث شهروندی سبز به‌عنوان مرکز ثقل این کتاب متمرکز شود. بر این اساس رویکرد کلان مقالات به مساله شهروندی سبز ارزیابی و نقد شده و تلاش می‌شود رویکردی جدید برای شهروندی سبز پیشنهاد شود و بر همان مبنا مختصات شهروندی سبز مشخص شود.

۲. ساختار و محتوای کتاب (نقد درون ساختاری و میزان انسجام درونی اثر)

نقد درونی اثر را بر مبنای میزان سازگاری مطالب، انسجام و نظم درونی آن می‌توان موردسنجش قرار داد. بر این اساس می‌توان ارتباط منطقی فصول متفاوت را بررسی کرد. کتاب شهروندی سبز (دموکراسی سبز، عدالت سبز)، مجموعه‌ای از مقالات است که توسط نویسندگان مختلف محیط‌زیست همچون دیوید ای لوری و دیوید کمپ و دیگران نوشته شده و توسط محمود روغنی گردآوری و به جمعوری جبهه فارسی ترجمه شده است و در سال 1386 روانه بازار شد. این مجموعه مقالاتی در دو فصل تنظیم شده است: فصل اول تحت عنوان «در باب معضلات محیط‌زیست» شامل هشت مقاله و فصل دوم تحت عنوان «انرژی تجدیدپذیر» شامل سه مقاله است.

موضوع مقاله اول از فصل اول تحت عنوان «انسان و خدمات محیط‌زیست» (۲۰۰۳) اثر دیلی گرچن است. این مقاله شیوه مواجهه انسان با محیط‌زیست و دگرگونی‌های انسان در طبیعت را بررسی می‌کند. نویسنده شیوه‌های نوین فناوری را راه‌حل حفظ زندگی زمین می‌داند (گرچن، ۱۳۸۶: ۱۴-۱۵). از منظر این مقاله حل مسائل زمین به نحوه مواجهه انسان با محیط‌زیست بستگی دارد و صرف به کارگیری ابزارهای نوین نمی‌تواند در خدمت توسعه پایدار باشد. چنین رویکردی راه را برای گذار به شهروندی سبز باز می‌کند، زیرا فراسوی تکیه به تکنیک بر شکل‌گیری یک ایدئولوژی جدید تاکید دارد.

مقاله دوم از این فصل تحت عنوان «محیط‌زیست و جنبش سبز در سده گذشته» (۲۰۰۴) اثر دیوید کمپ است. وی تخریب محیط‌زیست را از پیامدهای تاریخی استعمار می‌داند که سه موج اصلی زیست‌محیطی را ایجاد نموده است. کمپ تأکید دارد نخستین موج محیط‌زیست‌گرایی از ۱۹۶۸ شروع و در ۱۹۷۶ به پایان رسیده است. مهم‌ترین موضوعات این موج: آلودگی آب و هوا؛ پایین آمدن کیفیت زندگی؛ رشد جمعیت؛ تحلیل رفتن منابع؛ بحران انرژی و نیروی هسته‌ای بوده است (کمپ، ۱۳۸۶: ۲۱). موج دوم از ۱۹۸۶ آغاز و تا ۱۹۹۴ تداوم می‌یابد و با ابعاد جهانی تخریب محیط‌زیست متمایز می‌شود. در مقابله با این موج فعالیت‌هایی محیط‌زیست‌گرایان رادیکال می‌شود و رویکرد چندوجهی با توسعه توسط اقتصاددانان و سیاستمداران طرح می‌شود. در این موج گرم شدن زمین، تخریب لایه اوزون و باران‌های اسیدی؛ حفظ چندگونگی محیط زیست؛ تأمین آب سالم؛ دفن زباله‌ها و ماندگاری محیط‌زیست مورد توجه قرار گرفت (کمپ، ۱۳۸۶: ۲۵) و نهایتاً موج سوم که از اواخر قرن بیستم شروع شد و تا اوایل قرن بیست و یکم ادامه دارد (لازم به یادآوری است که این مقاله در

سال ۲۰۰۴ به نگارش درآمده است) به استفاده از فناوری و مدیریت برای حفظ محیط زیست تأکید دارد که در آن شاهد تقابل هواداران نگرش فن محورانه به محیط‌زیست و نگرش بوم‌گرایانه به زیست هستیم (کمپ، ۱۳۸۶: ۲۹). این بخش دوم از ضعف ارتباطی با سایر بخش‌ها رنج می‌برد، مرتبط کردن تخریب محیط‌زیست با سابقه عملکرد استعماری در جای خود قابل بحث است اما مشخص نیست چرا ایده حاکم بر مقاله نهایت از نقش نگرش انسان‌محورانه (اومانیزم) در تخریب‌گر محیط‌زیست غافل است.

مقاله سوم تحت عنوان «بنیادهای توسعه پایدار» (۲۰۰۴) اثر فیلیپ کوپر است که ضرورت توسعه پایدار را برای زندگی آینده بشر گوشزد می‌کند. این مقاله ارتقاء کیفیت زندگی و برخورداری آیندگان از امکانات اولیه، مشارکت مردم و تغییر از اقتصاد رشد‌محور به اقتصاد محیط‌زیست محور را به‌عنوان بنیادهای توسعه مطرح می‌کند و اعلام می‌کند توسعه پایدار یک الگوی پیچیده همه‌جانبه است (کوپر، ۱۳۸۶: ۴۸). البته این مقاله عمدتاً بر پیش‌شرطهای اقتصاد محیط‌زیست محور تکیه دارد تا مختصات آن. بر همین مبنا در بخش ۶ این نوشتار تلاش می‌شود مختصات اقتصاد محیط‌زیست محور برجسته شود.

مقاله چهارم تحت عنوان «عدالت سبز» (۲۰۰۴) اثر ریک آناند عدالت سبز را به‌عنوان بدیلی برای الگوهای رایج محیط‌زیست‌گرایی معرفی می‌کند. آناند عدالت سبز را فرایندی از توزیع عادلانه مواهب میان افراد و دولت‌ها در سطح جهانی می‌داند که نتیجه آن کاهش خطرات زیست‌محیطی است (آناند، ۱۳۸۶: ۵۱-۵۲). از نظر وی عدالت سبز مستلزم مشارکت افراد، اعطای اختیارات محلی، کاربست استراتژی‌های مهار آلودگی در سطح محلی، رویکرد همه‌جانبه، ارجحیت اجتماع بر اقتصاد، مقابله با نژادپرستی زیست‌محیطی، وضع قوانین جهانی محیط‌زیستی و مواردی از این قبیل است (آناند، ۱۳۸۶: ۵۵-۶۰). این مقاله نیز اساساً با ایده اصلی کتاب که حول محور عدالت و مشارکت شهروندی تناسب دارد ولی صرفاً به تکنیک‌ها اشاره دارد تا مکانیزم عدالت سبز.

مقاله پنجم تحت عنوانی «شهروندی سبز» (۲۰۰۶) اثر مشترک اندرو دابسون و درک بل بر ضرورت تغییر تفکر و کنش افراد برای دستیابی به توسعه پایدار تأکید دارد. این مقاله تلاش می‌کند با بهره از دو سنت شهروندی لیبرال و جامعه‌گرایی مدنی گونه‌ای شهروندی محیط‌زیست‌گرایی تحت عنوان شهروندی سبز را طرح نماید. از منظر آنان شهروندی سبز با تأکید بر حقوق زیست‌محیطی و احساس مسئولیت راه را برای توسعه پایدار باز می‌کند

رویکرد جامعه‌گرایانه به شهروندی... (محمدعلی توانا و محمود علیپور) ۱۱

(دابسون و درک، ۱۳۸۶: ۶۲). نوشتار حاضر تلاش می‌کند نوع نگرش دابسون و بل را بسط دهد. در کل ایده این مقاله در سایر مقالات چندان دنبال نشده است.

مقاله ششم تحت عنوان «سبدمصرف خانوار و آلودگی محیط زیست» (۲۰۰۳) اثر روبرت کیتس واتر نقدی بر مصرف‌گرایی و شیوه زندگی آمریکایی است و بر تبعات و لخرجی آمریکایی‌ها برای محیط‌زیستی متمرکز شده است. واتر نشان می‌دهد مصرف بنزین، نفت، گازوئیل (به‌ویژه در آلودگی هوا و گرمایش کره زمین)، قطع درختان، شکار، استخراج معادن، کشاورزی صنعتی و آلودگی آب، تغییر زیستگاه طبیعی انسان و حیوانات، مصرف بی‌رویه خوراک و کالاهای خانگی و شخصی چگونه محیط‌زیست را ویران نموده است (واتر، ۱۳۸۶: ۷۰-۹۰). به نظر می‌رسد که توجه به امر مصرف‌خانگی و تمرکز بر مصادیق تخریب، مقاله را از هدف اصلی و ایده مقاله که شهروندی و عدالت محیط‌زیستی است دور کرده و اساساً به کش‌گری شهروندی و سیاست‌زیست‌محیطی نمی‌پردازد.

مقاله هفتم تحت عنوان «سلامت بشر و محیط‌زیست» (۲۰۰۳) اثر جوزف اسپیدل تأثیر رشد جمعیت جهانی بر سلامت؛ توسعه اجتماعی-اقتصادی و نهایتاً محیط‌زیست را بررسی می‌کند. راه‌حل اسپیدل بهره از فناوری‌ها و برنامه‌های تنظیم خانواده، سلامت باروری و کاهش مصرف برای کنترل خطر است (اسپیدل، ۱۳۸۶: ۱۰۱). توجه به مساله تنظیم خانواده صرفاً راهی برای جلوگیری از تخریب است و پیشنهاد اساسی در حوزه شهروندی و برخورداری از موقعیت‌های سیاسی همگانی برای افزایش فهم و فرهنگ در زمینه کنترل تهدیدات ضروری است.

مقاله هشتم تحت عنوان «دموکراسی سبز» (۱۹۹۹) اثر مایکل یاکوب است. یاکوب با نگرشی سوسیالیستی، دموکراسی سبز را به عنوان راه‌حل اصلی مقابله با تخریب محیط‌زیست می‌داند که خود نتیجه گسترش زندگی مصرفی جدید، دخالت دولت و سیاست‌مالیاتی و ماده‌گرایی رقابتی است. وی مهم‌ترین راهبرد دموکراسی سبز را همگرایی جنبش سبز، نظارت بر دولت و جامعه و اصلاحات دموکراتیک از سطوح محلی به سطح جهانی می‌داند (یاکوب، ۱۳۸۶: ۱۱۹). این مقاله نیز با تمرکز بر نقد اساسی خود بر لیبرال دموکراسی اساساً به سمت نقد می‌رود تا بازسازی ایده شهروندی سبز. در کل مقاله یادآور می‌شود که نمی‌توان با ایدئولوژی لیبرالیستی به سوی شهروندی سبز گام نهاد (ایده‌ای که در نوشتار حاضر نیز دنبال می‌شود)، همچنین این مقاله بر ضرورت شکل‌گیری یک جامعه جدید بر مبنای همکاری و تعاون تأکید دارد اما به مساله نوع فرهنگ و اخلاقیات پسامادی نمی‌پردازد.

در کل هرچند در فصل اول بر مسئولیت‌پذیری و نقش آن در شکل‌گیری شهروندی سبز نوتوسعه پایدار تاکید شده است اما حداقل دو نقد جدی بر آن وارد است؛ نخست این که بیشتر مقالات به ذکر وظایف شهروندی بسنده می‌کنند، در حالی که به صرف توصیه یا دانستن وظایف در قبال محیط زیست نمی‌توان انتظار شکل‌گیری شهروندی سبز داشت. به یک معنا شهروندی سبز صرفاً با توصیه و یا حتی تغییر قوانین حاصل نمی‌شود بلکه نیازمند تغییر نگرش اساسی نسبت به جامعه از یکسو و موقعیت خطیری که در آن گرفتار آمده ایم از سوی دیگر است. دوم این که بر بنیان تفکر فردگرایانه از یک سو و تفکرات جدانگارانانه (بر مبنای ملیت، نژاد، زبان، مذهب و از این قبیل) نمی‌توان تعهد عمیق همه شمول به محیط‌زیست ایجاد نمود. در حالی که عمده این مقالات بر مبنای تفکر لیبرالیستی (مبتنی بر فردگرایی) به نگارش درآمده‌اند. بنابراین به غیر از مقاله اول (اثر گرچن)، مقاله پنجم (اثر دابسون و بل) و مقاله هشتم (اثر یاکوب) رویکرد سایر مقالات به موضوع شهروندی سبز صرفاً تکنیکی است. بر همین مبنای نوشتار حاضر با تکیه بر ایده‌های سه مقاله یاد شده می‌کوشد راهی به سوی شهروندی سبز مبتنی بر اخلاقیات جمع‌گرایانه بگشاید.

فصل دوم با مقاله نهم تحت عنوان «فناوری انرژی‌های تجدیدپذیر» (۲۰۰۵) اثر گری کوک و التون بس شروع می‌شود. بر اساس این مقاله منابع پاک انرژی از جمله فناوری انرژی گیاهی؛ انرژی زمین گرمایی؛ فتوولتی‌ها؛ خورشید گرمایی و انرژی‌های بادی قادرند جایگزین انرژی فسیلی در آینده شوند، بنابراین توصیه می‌کند شرکت‌های بزرگ نفتی از جمله شل بدین جهت حرکت کنند (کوک و بس، ۱۳۸۶: ۱۲۱-۱۳۳). اساساً فصل این مقاله با حرکت به سمت انرژی‌های تجدیدپذیر نسبت به مقالات فصل قبل، از تناسب کمتری با ایده اصلی کتاب برخوردار است. در کل رویکرد حاکم بر مقالات فصل دوم فنی و تکنیکی است و استنادات کمی حاکم بر آنها مانعی برای طرح و بسط استدلال‌ات نظری در حوزه شهروندی، عدالت و زیست محیط شده است.

مقاله دهم تحت عنوان «انرژی تجدیدپذیر در کشورهای در حال توسعه» (۲۰۰۰) به برنامه توسعه سازمان ملل در سال ۲۰۰۰ می‌پردازد و با ذکر نمونه‌هایی از چین، پاکستان، جمهوری اسلامی ایران و هند، نقش فناوری انرژی پاک در توسعه را نشان می‌دهد. این مقاله یادآوری می‌کند با استفاده از امکانات محلی انرژی پاک نه تنها می‌توان نیاز شهروندان را مرتفع نمود بلکه می‌توان تخریب محیط‌زیست را کاهش داد (برنامه توسعه سازمان ملل، ۱۳۸۶: ۱۳۴-۱۵۴).

رویگرد جامعه‌گرایانه به شهروندی... (محمدعلی توانا و محمود علیپور) ۱۳

مقاله یازدهم تحت عنوان «انرژی‌های تجدیدپذیر در چند کشور توسعه‌یافته» (۱) (۲۰۰۶) اثر خوزه لوئیس گارسیا اورتگا و امیلو مندز پرز عمدتاً بر تجربه اسپانیا متمرکز است. نویسندگان معتقدند آلمان می‌تواند الگویی مناسب برای اسپانیا باشد. زیرا راهبردهای صنعتی این و حمایت دولت از انرژی‌های تجدیدپذیر، آنان را به یکی از سه کشور برتر در ساخت نیروگاه‌های فتولتی تبدیل کرده است. آنان نشان می‌دهند نقش حزب صلح سبز آلمان و پیروزمندی آن در انتخابات نیز در این زمینه بسیار تأثیرگذار بوده است (اورتگا و پرز، ۱۳۸۶: ۱۶۷).

در کل می‌توان گفت در این کتاب با مجموعه‌ای پراکنده از مقالات مواجه هستیم که وجه روینایی شهروندی سبز در آن‌ها غلبه دارد؛ یعنی وضعیت محیط‌زیست در فرایند توسعه و سیاست‌گذاری‌های دولتی (اقتصاد محیط‌زیست محور) و انرژی‌های تجدیدپذیر. بر این اساس عنوان کتاب با محتوای آن تناسب اندکی می‌یابد. در واقع در این مجموعه ملزومات نظری شهروندی سبز را فراموش کرده است. بر اساس همین خلاء، مقاله پیش رو، نخست زیربنای فکری نهفته در این مقالات را استخراج و نقد خواهد نمود و در مقابل می‌کوشد بدیلی برای آن ارائه کند.

۳. ارزیابی شکلی اثر

فقدان مقدمه یا پیشگفتار از نقاط ضعف اثر محسوب می‌شود. همچنین به لحاظ نگارش اشتباهاتی در متن مشاهده می‌شود. اما به‌طور کلی اثر از روانی و رسایی مطلوبی برخوردار است. یکی از مهم‌ترین نکاتی که در مورد اغلاط چاپی در اثر وجود دارد در برخی کلماتی که با (ک) شروع یا به پایان رسیده‌اند وجود دارد مانند واژه‌هایی چون: کودک: ۴۳-۷۲-۹۴-۹۸، واژه پاک در صفحات: ۸-۲۳-۱۲۲-۱۴۲-۱۶۶، تارک در صفحات ۴۹-۵۹-۸۸، واژه درک: ۲۶-۵۸-۶۷-۱۵۳، خاک: ۱۳-۱۴-۱۶-۷۶. اشتراک: ۵۸، ۶۶، خوراک در صفحات: ۷۷-۷۸-۷۹. و موارد دیگر.

اشتباهات چاپی دیگر: رفاه‌همان: ۴۴، رودخانه ی به به شدت: ۲۰، زیست محیطی: ۲۰، احترام ه: ۶۳، غلط موکراسی صحیح دموکراسی: هم در فهرست منابع هم در ص ۱۰۲، ممکن: ۷۰، باشگاه: صحیح باشگاه: ۸۹، وسایط نقلیه: ۸۱، ، سوال صحیح سوال: ۱۰۳، ۱۱۳، ، وست پالیا، صحیح وستفاليا: ۱۶۳. و موارد دیگر.

ضمن این که سبک، نگارش به کار رفته کمی قدیمی است و تا حدودی خواننده را با مشکل مواجه می‌کند. عمده مشکل در نگارش واژه‌هایی مانند زیر است که بهتر بود ((ی)) ادغام می

شد: لایه ی: ۸-۱۵، کلیه ی: ۸ رده ی: ۱۳، روزمره ی: ۱۴، بی رویه ی: ۱۵، چرخه ی، ۱۵، ادامه ی: ۱۵، درباره ی: ۱۵-۲۱-۲۶-۳۴-۴۵، ماورای بنفش: ۱۵، مهارکننده ی: ۱۶، دسته ی: ۱۶، اندازه ی: ۱۸، میانه ی: ۱۸-۲۴، سده ی: ۱۸-۲۳، نگران کننده ی: ۱۸، پدیده ی: ۱۸-ماده ی: ۲۰، بدنه ی شکسته ی: ۲۰، آلاینده ی: ۲۱، بالقوه ی: ۲۲-۱۵۰، توسعه ی: ۲۶-۲۷-۳۲-۳۳-۳۴-۳۶-۳۸-۴۳-۴۸-۵۰-۶۶-۹۸-۹۹-۱۰۵-۱۰۶-۱۱۲-۱۱۶-۱۴۷-۱۵۳-۱۵۷-۱۶۳، ویژه ی: ۲۷ موارد دیگری هم هست که ممکن است از قلم افتاده باشد که مستلزم ویراستاری مجدد است.

در کل اثر به ویرایش مجدد نیازمند است. یکی از مهمترین ضعف های اثر مشخص نبودن مآخذ و منابع هر مقاله است. همچنین شیوه ارجاعات نیز قدیمی است. در برخی موارد نام نویسنده و سال به جای مشخصات کلی منابع در اثر ذکر شده است. به عنوان مثال در صفحه ۱۷ (آدامسون و فاکس: ۱۹۸۲)، (سیمونز: ۱۹۹۶)، در صفحه ۱۸ (مانیون: ۱۹۹۸)، در صفحه ۲۰ (کوکس: ۱۹۹۳)، صفحه ۲۲ (اسمیت: ۲۰۰۰)، صفحه ۲۴ (پیلک: ۱۹۹۷)، صفحه ۲۷ (هسینگ: ۱۹۹۷)، (گولد فرب، ۲۰۰۱)، صفحه ۴۹-۵۵-۵۴ (فرمن: ۱۹۹۸)، صفحه ۴۹ (فرمن: ۱۹۹۸)، رین گویست: ۱۹۹۷، کرافت و شربل: ۱۹۹۵)، در صفحه ۵۰ (اوپوتو. کلی تون: ۱۹۹۴) صفحه ۵۱ (آلبریخت: ۱۹۹۵)، ص ۵۷ (بولارد، ۱۹۹۶)، صفحه ۵۹ (میلر، ۱۹۹۵)، صفحه ۶۰ (فرانک: ۱۹۹۵) (هذل و کینزیری: ۱۹۹۲)، صفحه ۶۶ (روسو، ۱۷۶۲)، صفحه ۱۲۱ (برنی: ۱۹۹۹)، (سن مارتین: ۱۹۸۹)، صفحه ۱۲۲ (مدیریت اطلاعات انرژی: ۲۰۰۲)، صفحه ۱۲۳ (الیوت و شوارترز: ۱۹۹۳).

۴. ارزیابی نقاط قوت و ضعف محتوایی اثر

۱.۴. نقاط قوت

این مجموعه مقالات از منظر توسعه پایدار به بحث شهروندی سبز (انسان به عنوان منبع و هدف تغییر و تضمین آینده زیست محیطی سالم) می نگرد و از این لحاظ قابل توجه است. همچنین در مقاله دوم دسته بندی دقیق تری از جنبش های زیست محیطی از ابتدا تا دوران نو ارائه می کنند. ضمن این که بخشی از مقالات بر رفتارهای روزمره شهروندان متمرکز می شوند، برای مثال مقاله ششم رابطه میان آلودگی و سبد مصرف کالا و محیط را بررسی می کند؛ علاوه بر این مقالات با طرح ایده عدالت سبز، می کوشد الگوی رایج حفاظت از محیط زیست را تغییر دهد.

این اثر خصوصاً در مقالاتی که در قالب شهروندی سبز، دموکراسی سبز، و عدالت سبز تدوین شده نکات راهگشا می‌پردازد، از جمله عدالت در برخورداری از محصولات محیط زیستی برای همه شهروندان یک کشور، مشارکت شهروندان برای حل مشکلات زیست محیطی، فشار آنها بر سیاستمداران و مسئولیت پذیری آنها برای حل مسائل از طریق همکاری‌های داخلی و منطقه‌ای، و فعالیت نیروهای مختلف جامعه و ضرورت توجه به دولت‌ها برای تغییرات زیست محیطی را می‌توان از اصول اساسی شکل دهنده به شهروندی سبز به صورت عملی دانست. همچنین محتوای اثر میان رشته‌ای و ترکیبی از رشته‌های علوم سیاسی، علوم اجتماعی، اقلیم‌شناسی، اکولوژی و اقتصاد است. ضمن این که دارای جنبه تربیتی و آموزشی است.

۲.۴. نقاط ضعف

کتاب از لحاظ محتوایی کمبودهایی نیز دارد؛ از جمله می‌توان به دوپارگی دو فصل کتاب اشاره کرد؛ فصل اول به شهروندی محیط‌زیستی بیشتر وفادار است اما فصل دوم مقالات بیشتر جنبه فنی و عمومی دارد. زیرا این فصل مضرات زیست محیطی، بهداشتی و ژئوپلیتیک و اقتصادی اجتماعی سوخت‌های فسیلی و ضرورت جایگزینی آنها با سوخت‌های تجدید پذیر نشان می‌دهد. بنابراین مباحث نظری در آن ضعیف است. از این رو نسبت به فصل اول از عنوان اصلی کتاب دور می‌افتد. همچنین منطق انتخاب مقالات مشخص نیست؛ مثلاً این مقالات از منظر سیاسی، یا فنی، یا اقتصاد و یا اجتماعی به هم مرتبط هستند یا خیر؟ از سوی دیگر دلیل انتخاب این اثر برای نقد از ضعف اثر در پردازش همین نکته مهم برمی‌خیزد که شکل دهی به رویکردی نو و تازه نیازمند نوعی شهروندی و مشارکت همگانی است که نمی‌تواند صرفاً معطوف به دیدگاهی مکانیکی و فنی باشد، چرا که اساساً اجتماع سبز و آینده همراه به حفظ تعادل در بستر سیاره، نیازمند شهروندانی است که فردگرایی و نفع‌گرایی را جایگزین نوعی زندگی مدنی معطوف به خیرهمگانی کنند. همچنین جای تاریخچه مفاهیم در آن خالی است. همچنین موخره یا جمع بندی نیز در این کتاب غایب است. ضمن این که نسبت شهروندی سبز، دموکراسی و عدالت هم در آن مشخص نشده است. صرف اشاره به مشارکت عمومی و برابری در برای حفظ محیط زیست کافی نیست و شایسته بود درباره مولفه‌ها و ابعاد شهروندی سبز و نسبت آن با دموکراسی و عدالت بحثی نظری مطرح می‌شد. همچنین مباحث بنیادین شهروندی همانند دایره شمولیت، حقوق و وظایف متقابل، تعهدات و مسئولیت‌ها و شیوه‌های ارتقای هویت و اخلاق شهروندی سبز و همین طور عرصه‌های کنش‌گری شهروندان سبز و

نهایتاً شیوه ساخت جامعه محیط‌زیست‌گرا چندان مورد توجه قرار نگرفته است. بر مبنای همین کمبودهای مقاله حاضر می‌کوشد مبنای نظری برای شهروندی سبز (زیست‌محیطی) برای تحقق عدالت شمول‌گرایانه پیدا کند.

البته کتاب شهروندی سبز، دموکراسی سبز، عدالت سبز، از فصاحت، روانی و رسایی در نگارش متون برخوردار است. از نکات مثبت دیگر آن این است که در اثر به رابطه انسان با محیط زیست پرداخته شده است و خطراتی اکنون و آینده ما را یادآوری می‌کند. همچنین سیر جنبش‌های زیست‌محیطی، تحولات مختلف از موج اول به موج دوم و سوم را می‌توان در این مجموعه دنبال نمود. همچنین شهروندی سبز به عنوان یک ضرورت معرفی می‌شود. در واقع یکی از قوت‌های مقاله نیز همین اشاره به رویکرد‌های پایین به بالا (از طرف شهروندان سبز) در بررسی تحولات زیست‌محیطی است که آینده نظریات شهروندی سبز را دستخوش تغییر و تحول می‌کند.

اما این اثر از سه ضعف محتوایی عمده رنج می‌برد؛ نخست: فقدان مبانی نظری؛ یعنی این مجموعه مقالات می‌بایست حداقل با یکی دو مقاله مربوط به ملزومات و مقولات نظری شهروندی سبز تقویت می‌شد؛ دوم: علی‌رغم این که رویکرد میان‌رشته‌ای بر اثر حاکم است اما موفق نشده است که شهروندی سبز را به عنوان مقوله‌ای میان‌رشته‌ای معرفی نماید؛ به بیان ساده این اثر بیشتر بر رابطه محیط‌زیست و انسان متمرکز است تا مقوله شهروندی سبز به عنوان پدیده‌ای میان‌رشته‌ای. در نتیجه نسبت شهروندی، عدالت و دموکراسی سبز تا حدودی مبهم می‌ماند؛ سوم: تحولات شهروندی سبز در عصر جدید کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در حالی که شهروندی سبز در عصر حاضر سیاسی‌تر شده است؛ به تعبیر دیگر از طریق جنبش‌های اجتماعی جدید اثرات بیشتری بر سیاست گذارده است و شهروندان را به کنش مدنی ترغیب ساخته است. در واقع مسائلی مانند منافع غیر انسانی در کنار منافع انسانی، خواسته یا ناخواسته وارد حوزه‌های علایق شهروندان سبز شده‌اند که چنین نگرش‌هایی مرز میان سیاست و طبیعت را شکسته است.

در کل می‌توان رویکرد این مقالات به شهروندی سبز را مورد نقد جدی قرار داد. یعنی رویکرد صورت‌گرایانه (فرمالیسم) حاکم بر این مقالات که خود را در شکل توصیه‌های اخلاقی و یا تغییر قوانین و سیاست‌گذاری دولتی خود را نشان می‌دهد، اساساً رویکردی برون‌گرایانه است و نمی‌تواند همبستگی عمیق اجتماعی بیافریند. همچنین این تصور که به صرف نشان دادن منافع بزرگ آتی و خطرات پیش‌رو افراد و گروه‌ها نگرش جدیدی به محیط‌زیست خواهند

یافت تا تحقق شهروندی سبز فاصله بسیار دارد. درحالی‌که به نظر می‌رسد حلقه‌هایی در این میان مفقود است. این‌که چگونه می‌توان نگرش به جامعه را تغییر داد و افراد و گروه‌ها را به همکاری عمیق برای ساخت جامعه‌ای مبتنی بر محیط‌زیست ترغیب نمود. بدین‌سان مقاله حاضر ضمن نقد رویکرد حقوقی-قانون‌گرایانه این مقالات تلاش می‌کند رویکرد جامعه‌گرایانه به عنوان بدیل معرفی نماید. به تعبیر دیگر این مقاله این ایده را دنبال می‌نماید که رویکرد حقوقی و اخلاق‌گرایانه نحیف باید با رویکرد جامعه‌گرایانه و اخلاق‌گرایانه عمیق (مبتنی بر دوستی مدنی) یا ترکیب یا جایگزین شود.

۵. ضرورت تغییر رویکرد نسبت به شهروندی سبز

زیربنای فکری نهفته در این مجموعه مقالات برای تحقق شهروندی سبز رویکرد شکل‌گرایانه است است که برآمده از سنت شهروندی لیبرال است. به نظر می‌رسد رویکرد با تأکید بر حقوق محوری و قانون‌گرایی برای تأسیس شهروندی زیست‌محیطی با چالش جدی مواجه است. زیرا حقوق محوری سبب ضعف در مسئولیت اجتماعی و در نتیجه کاهش مشارکت در امور مدنی می‌شود (فالکس، ۱۳۸۱: ۹۳). درحالی‌که شهروندی سبز نیازمند مسئولیت اجتماعی و مشارکت فعالانه شهروندان برای حفظ محیط‌زیست به‌مثابه یک کل است.

حقوق محوری پیامدهایی جدی برای شهروندی سبز در پی دارد. نخست این‌که حقوق عمدتاً ناظر بر قانون است تا اخلاق؛ بدین معنا که حدود و ضمانت آن عمدتاً توسط قانون تعیین می‌شود؛ در نتیجه حقوق در آن معمولاً صوری، محدود و سیاسی می‌شود. منظور از صوری بودن تأکید بر حق، بدون توجه به ملزومات یا امکان‌های لازم برای تحقق آن در عمل است. برای مثال این قانون که همه موجودات دارای حق حیات هستند با شرایط واقعی تحقق زندگی برای همگان (یعنی امکانات مالی، فرهنگی، آموزشی و ...) فاصله بسیار دارد. درعین حال عرصه عمل قانون محدود است؟ آیا می‌توان درباره تمامی امور عمومی قانون وضع نمود؟ آیا می‌توان قانون را به عرصه خصوصی تسری داد؟ درعین حال این رویکرد همچنان به مساله نابرابری قدرت مواجه است. یعنی نه تنها اقویا نقش بیشتری در شکل‌دهی به قانون داشته و خواهند داشت بلکه اجرای قانون هم تا حدودی به میزان قدرت افراد و گروه‌ها بستگی دارد. برای مثال آیا می‌توان قانونی وضع نمود که ایالات متحده آمریکا یا چین را به کاهش آلودگی محیط‌زیست متعهد کند؟ این همان مشکلی است که از آن می‌توان تحت عنوان ضمانت اجرایی قوانین

زیست‌محیطی یاد کرد. درعین حال مسائل دیگری هم مطرح است: از جمله این که قوانین محیط زیستی را چه افراد یا گروه‌هایی باید وضع کنند؟ این افراد و گروه‌ها چگونه انتخاب می‌شوند؟ چگونه می‌توان شهروندان، شرکت‌ها و دولت‌ها را به کنش فعالانه‌تر محیط‌زیستی ترغیب نمود؟ همه این موارد سبب می‌شود شهروندی حقوق محور- قانون‌گرایی لیبرال در مواجهه با مسائل محیط‌زیستی نحیف و کم‌رنگ باشد.

در کل در رویکرد شکل‌گرایانه لیبرالیستی جامعه از افراد شکل گرفته است و آنان به منظور کسب منفعت مشترک یا جلوگیری از آسیب دیگران، تعهداتی نسبت به دیگران می‌پذیرند. پس آن‌چه آنان را به دیگران متصل می‌سازد پاسداری از حق خود است. در چنین نگرشی دامنه تعهدات و مسئولیت‌ها توسط حاکمیت سیاسی مشخص می‌شود و آنچه شهروندان را به متصل می‌سازد صرف کنار هم قرار گرفتن آنان است. درحالی که برای کنش مشترک به عواملی دیگر از جمله همبستگی و تعلق به یک کل نیاز است.

البته این بدان معنا نیست که شهروندی سبز بی‌نیاز از بعد حقوقی (قانونی) است، اما آنچه این شهروندی را نهادینه می‌کند مشارکت گسترده است که برآمده از مسئولیت‌های مدنی آنان در قبال جامعه است. به تعبیر دیگر شهروندی سبز توأمان به قانون و اخلاق مدنی نیازمند است. به تعبیر ساده حقوق باید با وظایف و مسئولیت‌ها متناسب‌سازی شود. هرچند هر حقی به معنای تکلیف و تعهد من در قبال دیگری است؛ اما تعهد و مسئولیت من در قبال جامعه به مثابه کل به صرف حقوق ایجاد نمی‌شود. بنابراین شهروندی سبز باید بر حقوق-تکلیف تعاملی بنا شود. درعین حال اجرای واقعی حقوق-تکالیف مستلزم جامعه‌ای است که شهروندان خود را بدان متعلق می‌دانند. بدین معنا سخت‌ترین کار در بنای شهروندی سبز شکل‌گیری هویت جدید بر مبنای احساس تعلق به یک جامعه مدنی جدید است.

بر همین اساس به نظر می‌رسد سنت شهروندی جامعه‌گرایی مدنی تناسب بیشتری با شهروندی سبز داشته باشد. زیرا این سنت بر هویت جمعی و همبستگی میان افراد و گروه‌ها در یک جامعه مدنی تأکید دارد (Heater, 1999: 44). در حالی که به غیر از مقاله پنجم (دابسون و بل) و مقاله هشتم (یاکوب) مساله نگرش جامعه‌گرایانه جایی در این مقالات ندارد. در واقع بر اساس سنت جامعه‌گرایی مدنی شهروندان از طریق تعلق به جامعه‌مدنی، هویت مشترک می‌یابند و در راستای هویت مشترک (و نه ضرورتاً نفع مشترک) اقدام می‌نمایند؛ بنابراین این جامعه حول دوستی و همبستگی مدنی شهروندان شکل می‌گیرد. بدین معنا تعهد شهروندان به جامعه سبب مشارکت آنان می‌شود (ارسطو؛ ۱۳۸۱ الف، ج ۲: ۱۱۵). در واقع مهم‌ترین مزیت شهروندی

جامعه‌گرای مدنی برای تأسیس شهروندی سبز را می‌توان همان جامعه‌محوری آن دانست. زیرا شهروندی جامعه‌گرای مدنی برکنش فرااستمندانه شهروندان فصیلت‌مدار در درون جامعه‌مدنی (politeia) تأکید دارد و از این منظر مدنی بودن را شرط بنیادین زندگی خوب می‌داند (ارسطو، ۱۳۸۱ الف، ج ۲: ۲۷؛ ۱۳۸۱ ب: ۱۳۳). در واقع بر اساس این نگرش جامعه‌تقدم وجودی بر اجزاء خود دارد؛ از این رو شهروندان به مثابه اجزاء صرفاً در ارتباط با دیگران است که به خیر (سعادت) دست می‌یابند.

آشکار است که این نوع شهروندی خود به‌خود شکل نمی‌گیرد و مستلزم تربیت شهروندان فضیلت‌مند است. بدین معنا آموزش و پرورش شهروندان ضروری است. البته این سنت شهروندی - که وام‌دار نگرش ارسطویی است - در معنای کلاسیک خود نه‌تنها انسان محور بلکه آریستوکرات بوده است. بدین معنا که نه‌تنها به طبیعت بی‌توجه بوده است بلکه بسیاری از انسان‌ها را با برجسب‌هایی همانند بیگانه، فردوست، نادان، برده، صغیر و ... از دایره شهروندان کنار می‌گذاشت (Bosniak, 2008: 18)

بر این اساس برای متناسب‌سازی سنت جامعه‌گرایی مدنی با شهروندی سبز می‌بایست از انسان‌محوری و انحصارگرایی گذار نمود و جامعه بر اساس تمامی اعضای آن تعریف شوند و هیچ گروه یا دسته‌ای امتیاز خاص برای دیگری نداشته باشد.

به نظر می‌رسد یکی از راه‌حل‌ها برای گذار از انسان‌محوری به جامعه‌محوری تعریف جامعه بر مبنای اکوسیستم (Ecosystem) است که نه مرزهای قراردادی و نه انسان را بلکه بوم زیست-بوم مشترک را مبنای تعریف جامعه قرار می‌دهد. در زیست بوم‌گرایی مساله صرفاً تغییر نگرش انسان به طبیعت نیست بلکه ساخت یک جامعه جدید حول زیست-بوم است (دابسون، ۱۳۸۸ الف: ۲۷). بر همین مبنا در نظریه‌های زیست‌محیطی شاهد تفکیک طبیعت‌گرای و انسان‌گرایی هستیم. در نظریه‌های انسان‌مدار هدف حفظ و بهبود زندگی انسان به‌مثابه گُل سرسبد هستی است (یعنی طبیعت در خدمت انسان)، در حالی که در نظریه‌های طبیعت‌گرا هدف حفظ طبیعت است و اساساً طبیعت تقدم وجودی بر انسان دارد (دابسون، ۱۳۸۸ الف: ۷۱-۷۲). مهم‌ترین مفروضات نظریه طبیعت‌گرا را می‌توان چنین خلاصه نمود: ۱- کل‌گرایی: دنیای طبیعی یک کل به‌هم‌پیوسته است، در نتیجه کل بر اجزاء تقدم دارد (Curry, 2000: 1065)؛ ۲- ضرورت پایداری محیط‌زیست: رابطه انسان با طبیعت باید بر اساس حفظ و پایداری طبیعت تنظیم شود (دابسون، ۱۳۸۸ الف: ۳۱؛ هی‌وود، ۱۳۸۷: ۴۷۴)؛ ۳- نگرش اخلاقی به طبیعت: انسان باید طبیعت را یک کل ارزشمند بداند (دابسون، ۱۳۸۸ الف: ۷۱-۸۰)

هی وود، ۱۳۸۷: ۴۷۹)؛ ۴- پسامادیگری: انسان باید در رابطه با طبیعت علایق پسامادی را بر منافع مادی برتری دهد (هی وود، ۱۳۸۷: ۴۸۰). در کل نظریه طبیعت‌گرا خواهان تاسیس یک جامعه جدید است که شامل همه موجودات و گونه‌ها و نه فقط انسان‌ها باشد. بر این اساس شهروندی برآمده از آن رابطه انسان و جامعه را نه قراردادی بلکه طبیعی می‌دانند و بر اخلاق، مسئولیت مدنی و دوستی به عنوان عوامل پیونددهنده انسان و طبیعت تاکید دارد. هرچند طرفداران نظریه انسان‌مداری طبیعت‌گرایان را نامعقول و غیرواقع‌بین می‌دانند (هی وود، ۱۳۸۷: ۴۶۰). البته باید دو نوع انسان‌گرایی را از هم متمایز ساخت انسان‌گرایی ضعیف (نحیف) و انسان‌گرایی قوی (فربه). انسان‌گرایی نحیف، انسان را موجودی دارای ذهنیت، آگاهی و هویت می‌داند که می‌تواند مناسبات اخلاقی با طبیعت برقرار می‌کند (دابسون؛ ۱۳۸۸الف: ۹۱؛ ۹۳). اما انسان‌گرایی فربه جهان‌غیرانسانی (طبیعت) را وسیله‌ای در خدمت انسان می‌انگارد (دابسون، ۱۳۸۸الف: ۸۸). بر این اساس نظریه طبیعت‌گرا با انسان‌گرایی ضعیف تنافری ندارد اما با انسان‌گرایی فربه ناسازگار است.

در کل ایده جامعه محیط‌زیست‌گرا تاکید دارد علاوه بر انسان سایرین موجودات نیز به عنوان عضو جامعه شناسایی شوند و در این میان نظریه انسان‌گرایی ضعیف و طبیعت‌گرایی هر دو همراه هستند. در مقابل نظریه انسان‌مدار فربه تناسب چندانی با شهروندی جامعه‌گرای مدنی ندارد: زیرا نظریه انسان‌مدار فربه، نگرش ابزاری به رابطه انسان-طبیعت دارد (نگرشی که در بیشتر مقالات این مجموعه حاکم است)؛ جامعه مدنظر آن محدود به انسان‌هاست. به تعبیر دیگر شهروندی در آن به سایر گونه‌ها و کل هستی تسری نمی‌یابد؛ همچنین عنصر تنظیم‌کننده روابط در آن قرارداد است؛ مسئولیت مدنی در آن به‌ویژه در قبال هستی -به مثابه کل- بسیار ضعیف است؛ در مقابل طبیعت‌گرایی و انسان‌گرای نحیف به جای نگرش ابزارگرایانه نگرش کل‌گرایانه به طبیعت دارند؛ بر این اساس راه را برای گذار از یک جامعه انسان‌محور به سوی یک جامعه همه‌شمول باز می‌کنند که در آن همه موجودات به صورت طبیعی عضو آن جامعه هستند و رابطه انسان با طبیعت در آن نه بر اساس منفعت (حتی منفعت متقابل) بلکه بر اساس دوستی، عدالت و احترام به هستی تنظیم می‌شود. بدین معنا انسان‌ها به مثابه بخشی از شهروندان این جامعه -که البته موقعیت ویژه دارند و مسئولیت اصلی حفظ کل با آنهاست- نه بر اساس قانون یا سیاست‌ها بلکه بر مبنای اخلاق طبیعت‌گرایانه به جامعه متعهد می‌شوند. البته این فرایند مستلزم «بازمفصلبندی مجدد زندگی مدنی اخلاقی» یا به تعبیر دیگر «اخلاقی کردن مجدداً زندگی مدنی» است (دابسون، ۱۳۸۸ب: ۳۴۳؛ دابسون، ۱۳۸۸الف: ۸۱؛ ۱۰۱) که حاصل

رویکرد جامعه‌گرایانه به شهروندی... (محمدعلی توانا و محمود علیپور) ۲۱

آن شهروندی جامعه‌گرایانه سبز است و هدف زندگی در جامعه مدنی طبیعی است که رو به سوی (eudaimonia به یونانی) دارد.

۶. مختصات کلی شهروندی جامعه‌گرای سبز

دوستی مدنی با طبیعت و عدالت را می‌توان مهمترین ویژگی شهروندی جامعه‌گرای سبز دانست. دوستی با عالم هستی/طبیعی به مثابه ویژگی اصلی جوامع سیاسی محیط زیست گراست و عدالت محیط زیستی جامعه محور به عنوان شاخصه تحقق بخش شهروندی جامعه‌گرای سبز خواهد بود. به عبارت دیگر دوستی مدنی به عنوان رکن اصلی جامعه‌گرای سبز است تا بتوان تعهدات اخلاقی و همزمان قانون‌گرایی نسبت به کل (جامعه) را تقویت کرد. همچنین با عدالت زیست محیطی روبه‌رو هستیم که با مساله رابطه میان استحقاق و وظایف و مساله غایات جمعی مرتبط است. در واقع عدالت زیست محیطی مستلزم در نظر داشتن انواع و گونه‌های غیرانسانی در سطح گیاهان و سیاره و حتی حیواناتی است که در ارتباط با ما قرار می‌گیرند و ما باید نسبت به غایت جمعی خود و آنها حساس باشیم و وظایف ما در انتخاب اعمال مختلف باید ناظر به چنین عدالت محیط زیست گونه باشد.

۱-۶- دوستی با عالم هستی

سابقه طرح دوستی مدنی را می‌توان تا اندیشه ارسطو پیگیری کرد. در دوستی مد نظر ارسطو شهر یا polis محور کنش‌ورزی است. در واقع شهر، فضایی است که در آن شهروندان درباره دغدغه‌های مشترک با یکدیگر گفتگو می‌کنند. دوستی مدنی را بنا به ویژگی‌های خاص هر جامعه می‌توان مشخص کرد. در این جا فرض بر این است ما با نوعی جامعه مدنی طبیعی رو به‌رو هستیم که برای تحقق اهداف و کیفیت‌های خاص خود نیازمند مدنیت شهروندان است. به عبارت دیگر دوستی مدنی در چنین عالمی نیازمند دغدغه خاص و حتی توانمندی‌های خاص شهروندان در مشارکت با عالم هستی/طبیعی است. شهروندان برای این که بتوانند در محیط شادمانه و سالم‌تری زندگی کنند ناچارند نسبت به فعالیت‌های محیط‌زیست‌گرایانه گروه‌ها قدرت -از جمله دولت‌ها- حساس باشند و با مقاومتی مدنی در

برابر اقدامات مخرب آن‌ها، نوعی مدنیت فراسوی دولت-ملت را به نمایش بگذارند. چنین کنش مدنی مستلزم ویژگی‌های زیر است:

الف: هویتی فراسوی دولت-ملت: جامعه مدنی طبیعی، جامعه‌ای فراسوی دولت-ملت است. در چنین جامعه‌ای نقش دولت‌ها یا ملت‌ها به ارائه راه‌حل‌های اخلاقی جهت فعالیت در این جامعه کاهش می‌یابد. البته در این فرایند نیازمند تریق هویت مدنی جدید و سپس انگیزه‌های اخلاقی به شهروندان جهت پیشبرد این مسیر هستیم تا اقدامات و مسئولیت‌ها در برابر جامعه مدنی طبیعی را به پیش برد (Haalstead and Pike, 2006:10).

ب: برتری تعهدات اخلاقی بر حقوق: شهروندان جامعه مدنی طبیعی، علاوه بر داشتن حقوق، دارای مسئولیت و تعهد اخلاقی‌اند. پس این شهروندان می‌بایست یاد بگیرند با پذیرش مسئولیت در برابر دیگری و به صورت کل جامعه مدنی عمل کنند.

ج: مقاومت مدنی و نگرش جدید به سیاست: بدون تردید با شکل‌گیری شهروندی جامعه گرای سبز، نگرش به سیاست نیز دگرگون می‌شود. در واقع سیاست تنها محدود به انتخابات و نظارت عمومی نیست بلکه تمامی اقدامات شهروند به نوعی مدنی می‌شود؛ یعنی شهروندی بیش از هر چیز مستلزم هویت و مسئولیت مدنی در قبال جامعه جدید (مدنی طبیعی) است. از این رو شهروندی جامعه‌گرای سبز به معنای نادیده گرفتن دولت‌ها یا حذف آن‌ها نیست بلکه مستلزم هویت جدید و آنگاه مسئولیت‌های جدید است. پس با کنش ورزی شهروندان، دولت‌ها نیز می‌بایست ترغیب به پذیرش مسئولیت‌های جدید شوند. بنابراین در یک فرایند دیالکتیکی میان شهروندان سبز با دولت‌ها فرصت انتخاب درست و فراستمند را برای ارتقاء شهروندی فراهم می‌شود (Fahlquist, 2008: 11). به بیان ساده شهروندی جامعه‌گرای سبز مستلزم هویت و مسئولیت‌های مدنی -از جمله مشارکت و مقاومت شهروندان- در عرصه عمومی جدید است. در عین حال شهروندان با مشارکت در حوزه عمومی و خصوصی، به سوی سیاست‌های پایدار زیست‌محیطی حرکت می‌کنند. در کل شهروندی سبز ناگزیر می‌بایست نگاه جهانی داشته باشد چرا که زاینده همکاری مشترک جهانی میان اشخاص و نهادها است و نه صرفاً دولت‌ها (Dobson, 2003: 10).

۲-۶- جایگاه عدالت در شهروندی زیست‌محیطی

در کنار دوستی مدنی، عدالت زیست‌محیطی نیز یکی از ارکان شهروندی سبز است. همانطور که نوسبام بر اساس رهیافت قابلیت یادآور می‌شود؛ عدالت زیست‌محیطی در درجه اول مستلزم

فراتر رفتن از قلمرو انسانی است، یعنی شهروندان باید نسبت به رعایت کرامت حیوانات و همچنین توجه به سیاره و محیط‌زیست حساس باشند. بر اساس استدلال نوسبام ما با موجودات دیگر، جهان مشترک داریم (Schlosberg, 2007).

اما برای فهم عدالت زیست‌محیطی باید بر قلمرو حیات (زندگی) - از جمله بهداشت و ایمنی، معیشت محلی، فرهنگ‌ها و سنت‌های محلی و سنتی و ... - تمرکز نمود؛ قلمرویی که ضعف در آن مشارکت کامل را از شهروندان سلب می‌کند. برای مثال بدون سلامت همگانی - که صرفاً شامل حال انسان هم نمی‌شود - به عنوان یکی از اصلی‌ترین عوامل تعیین‌کننده کیفیت زندگی نمی‌توان از عدالت زیست‌محیطی سخن گفت (برای مثال می‌توان به بیماری آسم اشاره کرد که در نتیجه آلودگی محیط زیست افزایش یافته است). خوشبختانه در این مجموعه مقاله هشتم (اثر اسپیدل) موضع سلامت و نقش بنادین آن در توسعه را یادآور شده است. در عین حال ایده عدالت زیست‌محیطی که در مقاله چهارم (اثر آناند) طرح شده است، ضرورت توزیع عادلانه انرژی و دسترسی به امکانات محیط‌زیستی را یادآور می‌شود. با این وجود، حساسیت به عدالت زیست‌محیطی، مستلزم تقویت خصایص جدید در شهروندان است، از جمله:

- تقویت قابلیت و توانمندی‌های خود نه صرفاً در روابط انسانی بلکه در پیوند با محیط طبیعی، یا به تعبیر دقیق‌تر تقویت نگرش کل‌گرای در انسان‌ها.
- ارزشمند شمردن همه جنبه‌های حیات. برای مثال همانقدر که امنیت غذایی مهم است به همان میزان فرصت‌های دسترسی و برخورداری از سایر مواهب هم مهم است و نمی‌توان هیچکدام را جایگزین دیگر کرد. بر همین مبنا نمی‌توان به بهانه تامین امنیت غذایی دسترسی شهروندان به عدالت زیست‌محیطی و مشارکت در آن را محدود کرد. بنابراین عدالت توزیعی بخشی از شهروندی جامعه‌گرای سبز است. به بیان ساده عدالت زیست‌محیطی به جای بیشینه سازی منافع - که در نگاه لیبرالی وجود دارد - بر نوعی نگاه ترکیبی دسترسی به مواهب تاکید می‌کند.
- عدالت زیست‌محیطی به معنای انتخاب معطوف به اکوسیستم است. چنین فرصت انتخاب‌گری خود نوعی غایت به حساب می‌آیند و نه صرفاً ابزاری برای رسیدن به غایت.

- عدالت زیست‌محیطی مستلزم امکان مشارکت همه شهروندان در جامعه مدنی-طبیعی و در نتیجه اثرگذاری بر تغییرات زیست بوم است تا شهروندان اعم از فقیر یا غنی، شمال یا جنوب و... فارغ از موقعیت خود از حق تاثیر گذاری بر آینده برخوردار شوند.

- عدالت زیست‌محیطی مستلزم تقویت فرهنگ همبستگی جهانی است که خود به مشارکت شهروندان در جامعه مدنی-طبیعی منجر می‌شود.

- عدالت زیست‌محیطی مستلزم همکاری دولت‌هاست تا بر اساس مسئولیت‌های مدنی با دیگری کنش‌های خود را تنظیم کنند (Christoff, 1996: 157).

- عدالت زیست‌محیطی مستلزم توجه به فرهنگ‌های بومی و جلوگیری از آسیب‌پذیری آن‌ها در مقابل سویه‌های منفی جهانی شدن لیبرالی و مقابله با توسعه کمی و بهره برداری حداکثری از طبیعت است.

در کل برای دستیابی به عدالت زیست‌محیطی می‌بایست از نگرش منفعت‌گرایانه فراتر رفت و نگرش پسامادی‌گرایانه را در شهروندان تقویت نمود. عدالت زیست‌محیطی مستلزم تقویت شهروندی سبز است بر مبنای هویت مشترک زیستی است به گونه‌ای که شهروندان خود را موجوداتی به هم پیوسته در یک جهان طبیعی مشترک بدانند و به مبنای دوستی، تعهد اخلاقی بیشتری در قبال هم بر عهده بگیرند تا قابلیت‌های انسانی و غیرانسانی آنان در جامعه مدنی طبیعی شکوفا شود (Mills, 1996: 106).

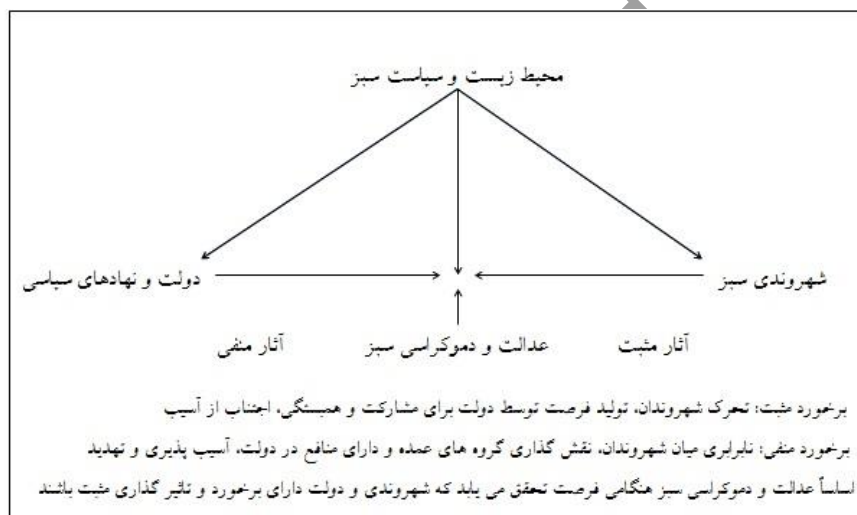
بدین معنا شهروندی سبز ما را به دموکراسی سبز هدایت می‌کند. در این دموکراسی اصل حاکم بر تصمیم‌گیری نه حداکثر سازی منافع انسانی بلکه اجتناب از آسیب (avoiding harm) است تا از گروه‌های آسیب‌پذیر و محیط زیست دفاع نماید (Ibid:107). در واقع شیوه نمایندگی نیز در این دموکراسی متفاوت است، بدین معنا که نمایندگان سیاسی منتخب، در جستجوی ارتقاء منافع همه اعضای و نه فقط انسان‌ها هستند. از این رو عمل سیاسی، هم به سود انسان و هم غیر انسان است. از نظر میلس می‌توان چنین ترتیباتی را در سطح ملی و منطقه‌ای ایجاد نمود تا

رویکرد جامعه‌گرایانه به شهروندی... (محمدعلی توانا و محمود علیپور) ۲۵

نمایندگان منتخب ترتیبات سیاسی و اقدامات خود را در مواجهه با پیامدهای زیست محیطی تنظیم کنند (Ibid:108).

پس آشکار است که این شهروند سبز است که باید دموکراسی سبز را بنا نهد. در دموکراسی سبز، شهروند به عنوان نماینده هم نوع غیر انسانی‌اش و نوع انسانی‌اش منافع مشترک انسان و طبیعت را جستجو می‌کند. کانون این شهروندی نیز نه صرفاً مبارزه با تهدیداتی است که قدرت‌ها در قالب ایدئولوژی‌هایی مختلف از جمله لیبرالیسم (برتری جویی بر طبیعت)، و... ایجاد می‌کنند بلکه همبستگی مدنی برای شکوفایی است. نمونه آن را می‌توان کنش‌های زیست محیطی - از عضویت در جنبش‌های سبز، مبارزات ضد هسته‌ای، حرکت‌های فمینیستی دانست - که بر پایه محیط زیست شکل می‌گیرند (Amin,2002: 115).

در یک نگاهی کلی می‌توان الگویی شهروندی و دموکراسی سبز در بستر جامعه‌مدنی طبیعی را می‌توان به صورت ذیل نشان داد:

تصویر (۱) طرح جامعه‌سیاسی محیط زیست محور

نتیجه‌گیری

مجموعه مقالات کتاب شهروندی سبز را در بستر رویکرد ماتریالیستی طرح نموده است؛ رویگری که با ایده نهفته در مقالات یعنی توسعه پایدار بر مبنای شهروندی سبز و دموکراسی و عدالت ناسازگار است. شهروندی سبز صرفاً یک روبنای مکانیکی نیست که از بیرون و بر اساس سیاست‌گذاری یا برنامه ریزی به جامعه تزریق شود بلکه نیازمند بازتعریف جامعه مدنی و

مشارکت اعضای جامعه بر مبنای تعهد درونی به خود و دیگری است. چنین نگرشی مستلزم انتخاب رهیافت اخلاقی-مدنی به جامعه فراسوی نگرش حقوق محور و فایده باورانه است. تصور نهفته در این مقالات این است که آگاهی شهروندان نسبت به زیان‌های حاصل از تخریب محیط زیست، آنان را به سوی کنش مشترک جمعی معطوف به حفظ محیط زیست سوق خواهد داد. یعنی خطر بزرگ را مبنای همکاری آنان می‌داند، در حالی که به ساخت یا بازسازی جامعه‌ای با گستره شمول گرایانه تر بی توجه باقی می‌ماند. به تعبیر دیگر مشکل صرفاً مساله‌ای فنی و تکنیکی نیست که با چندین توصیه و دستورالعمل قانون یا اخلاقی رفع گردد بلکه مساله ساخت جامعه‌ای جدید است که خود مستلزم مشارکت شهروندانی بر مبنای هویت جدید است. بنابراین شهروندی سبز در درجه نخست نیازمند تاسیس یک جامعه مدنی طبیعی است. جامعه‌ای که حول هویت مشترک زیستی شکل می‌گیرد و در آن شهروندان بر اساس تعهد اخلاقی به جامعه عمل می‌کنند. به تعبیر دیگر شهروندان سبز در درجه اول باید خود را عضوی از یک جامعه جهانی بدانند. در عین حال شکل‌گیری هویت جهانی بدون کنش ورزی شهروندان علاقه مند به زیست‌محیطی ممکن نیست. به تعبیر دقیق‌تر شهروندی سبز در بستر یک جامعه مدنی طبیعی و هویت جهانی ولو نحیف و شکننده به تدریج ظهور می‌یابد.

البته از آرمان تا واقعیت شهروندی سبز راه طولانی در پیش است و موانع جدی در این مسیر وجود دارد: از جمله حاکمیت پارادایم توسعه به مثابه رشد اقتصادی؛ غلبه هویت‌های متصلب فروجهانی همانند هویت ملی؛ تعریف کنش فردی یا گروهی منفعت طلبانه به عنوان تنها کنش عقلایی انسان. بر این اساس گذار از پارادایم منفعت‌گرایانه مدرن به سوی پارادایم زندگی مدنی خوب احتمالاً یا حاصل جبر تاریخی خواهد بود یا گسترش کنش فضیلت‌مدانه. احتمالاً اولی آن‌گاه رخ خواهد داد که عواقب تخریب زیست مشترک، حیات انسانی را آشکارا تهدید کند. این راه بسیار خطرناک است، زیرا بسیار محتمل است قدرتمندان منکران تخریب محیط زیست شوند یا این ایده خوش‌باورانه را تبلیغ نمایند که طبیعت همواره خود را با کنش انسان تطبیق می‌دهد و ... راه دوم مستلزم گسترش کنش فضیلت‌مدارانه از طریق آموزش و پرورش و یا مقاومت شهروندان زیست‌محیطی در مقابل پارادایم حاکم است.

پی‌نوشت

(۱) عنوان اصلی این مقاله «انرژی تجدیدپذیر در اسپانیا: موفقیت‌ها و پتانسیل استفاده نشده» است و مشخص نیست چرا مترجم عنوان مقاله را تغییر داده است.

کتاب‌نامه

ارسطو (۱۳۸۱ الف) اخلاق نیکوماخوس (جلد ۱ و ۲)، ترجمه ابوالقاسم پورحسینی، چاپ دومف تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

ارسطو (۱۳۸۱ ب) سیاست، ترجمه حمید عنایت، چاپ چهارم، تهران: علمی و فرهنگی.

دابسون، اندرو (۱۳۸۸ الف) اندیشه اجتماعی و سیاسی سبز، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: جامعه‌شناسان.

دابسون، اندرو (۱۳۸۸ ب) «نظریه سیاسی و محیط زیست: خاکستری‌ها و سبزها» در نظریه سیاسی در گذار، ترجمه حسن آبنیکی، تهران: کویر، صص ۳۴۱-۳۶۲.

فالکس، کیث (۱۳۸۱) شهروندی، ترجمه محمدتقی دلفروز، تهران: کویر.

لوری، دیوید و همکاران (۱۳۸۶) شهروندی سبز: دمکراسی و عدالت سبز، ترجمه محمود روغنی، تهران: اختران.

هی‌وود، اندرو (۱۳۸۷) درآمدی بر ایده‌نولوژی‌های سیاسی، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، چاپ چهارم، تهران: وزارت خارجه.

Amin, Ash, Angus Cameron, and Roy Hudson (2002), Placing the Social Economy, London: Routledge.

Benhabib, Seyla (2002): The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Bosniak, Linda (2008) The Citizen and the Alien: Dilemmas of Contemporary Membership, Princeton: Princeton University Press.

Christoff, peter (1996), Ecological Citizens and Ecologically Guided Democracy, in Democracy And Green Political Thought Sustainability, rights and citizenship, Edited by Brian Doherty and Marius de Geus, London and New York: Routledge.

Curry, Patrick, (2000), 'Redefining community: towards an ecological, republicanism', Biodiversity and Conservation, Vol 9: 1059-1071.

Dobson, Andrew (2000), Green Political Thought. Third Edition. London.

Dobson, Andrew (2003) Citizenship and the Environment. Oxford: Oxford

Fahlquist, Jessica Nihle'n (2008), Moral Responsibility for Environmental Problems—Individual or Institutional?, published with open access at Springerlink.com.

- Gaventa, John (2002), Introduction: Exploring Citizenship, Participation and Accountability, IDS Bulletin Vol 33 No 2.
- Halstead, Mark, Pike, Mark (2006), Citizenship and Moral Education Values in Action, Routledge.
- Heater, Derek (1999), What is Citizenship? (Cambridge: Polity Press).
- Kymlicka, W. (1990) Contemporary Political Philosophy, Oxford: Clarendon Press.
- Kymlicka, Will (1995): Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights, (Oxford: Oxford University Press).
- Lister, Ruth (1997): Citizenship: Feminist Perspectives. Houndmills, Basingstoke: Macmillan Press.
- Miller, David (2000): Citizenship and National Identity. Cambridge: Polity Press.
- Mills, Mike (1996), Green Democracy: The Search For an Ethical Solution, in Democracy And Green Political Thought Sustainability, rights and citizenship, Edited by Brian Doherty and Marius de Geus, London and New York: Routledge. Politics 14(2), 273-289. Routledge.
- Smith, Graham (2005), Green citizenship and the social economy. Environmental University Press.
- Wagner, Rikke (2010), Rethinking the concept of citizenship – the challenge of migration, Paper prepared for Political Studies Association's Annual Postgraduate Conference 6-7, University of Oxford.
- Schlosberg, David (2007). Defining Environmental Justice: Theories, Movements, and Nature. Oxford: Oxford University Press.